

„Wychowanie w Rodzinie” t. XV (1/2017)

---

nadesłany: 18.04.2016 r. – przyjęty: 05.10.2017 r.

Wioletta TUSZYŃSKA-BOGUCKA*

**„Rodzina miejscem czy nie-miejscem”?
Perspektywa systemowo-antropologiczna w analizie
problemów akulturacyjnych rodzin emigracyjnych**

Is the family “place” or “no-place”?
Systems-anthropological perspective in acculturation problems
of immigrational families analysis

Streszczenie

Wykorzystując konstrukt antropologiczny relacji z miejscem pobytu na osi „miejsce – nie-miejsce” autorstwa M. Auge oraz podejście systemowe S. Minuchina zbadano podstawowe wymiary, istotne z punktu widzenia charakteru i efektywności stosowanej strategii akulturacyjnej: *bliskość rodzinną* i *wzorce kontaktów zewnętrznych* (będące funkcją granic systemowych), do których dodano *rodzaj relacji z miejscem pobytu*, porównując po 30 kobiet i mężczyzn, żyjących na emigracji z osobami przebywającymi na stałe w Polsce. Do badań wykorzystano *Dyferencjał Semantyczny Do Badania Struktury Rodziny* własnego autorstwa, skonstruowany zgodnie z zasadami metodologicznymi dla konstrukcji narzędzi tego typu.

Uzyskane wyniki wskazują, że rodziny emigracyjne to systemy dążące do bardziej zacieśnionych, a nawet niekiedy splątanych relacji wewnętrznych (*fuzja* bądź *triangulacja*) oraz jasno zdefiniowanych kontaktów zewnętrznych jako nie do końca bezpiecznych, potrzebnych czy użytecznych (continuum Minuchinowskiej *hipoindywidualacji*),

---

*e-mail: wioletta.tuszynska-bogucka@wsei.lublin.pl

Zakład Psychologii, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, ul. Projektowa 4, 20-209 Lublin, Polska.

co odróżnia je od rodzin nieemigracyjnych. O fakcie, iż kraj aktualnego pobytu nie stał się dla emigrantów „miejscem” świadczy, oprócz tendencji do spędzania czasu w rodzinie jako środowisku podstawowym, zjawisko stosunkowo niskiego przywiązania współczesnych emigrantów do miejsca aktualnego zamieszkania. Fakty te wskazują na lokowanie się raczej w obszarze separacji i relatywizmu miejsca, aniżeli integracji przez badane rodziny emigracyjne, co stanowi nieefektywną strategię akulturacyjną.

Słowa kluczowe: rodziny emigracyjne, strategie akulturacyjne, perspektywa systemowa.

Abstract

Using an anthropological construct of relationships with a place to stay on the axis of “place – no place” by M. Augé and a systemic approach by S. Minuchin in the article basic dimensions were examined, significant for the effectiveness of the strategies of acculturation: *patterns of family closeness* and *external contacts* (which are a function of borders of the family system) and the *kind of relationship with the place* of 60 immigrants (30 women and 30 men), compared with 30 women and men living permanently in Poland. The study uses *Semantic Differential For Family Structure Diagnosis*, constructed in accordance with the methodological principles for the construction of this type of method.

The results indicate that immigrational families have tendencies to create closer internal relations, and even sometimes tangled internal relations (merger or triangulation) and clearly defined external contacts as not entirely safe, necessary or useful which distinguishes them from non-immigrant families. The country of current residence seems not to become for immigrants ‘place’ – because of their tendency to spend time only in the family environment and the low attachment to the place of the current residence. These facts point to the placement rather in the area of separation and relativism space, rather than the integration of the immigrant families, which is an example of ineffective acculturation strategy.

Keywords: immigrant, immigrational families, acculturation strategies, family system approach.

Wprowadzenie

Choć od pierwszego wydania pracy Marca Augé minęło już przeszło 20 lat, szczególnie dziś jego słowa wydają się warte rozważenia jako przyczynek do analizy zjawisk, które nacechowały nasze wejście w XXI wiek. Wydaje się, że należą do nich przede wszystkim globalne zmiany kulturowe i społeczne, także te, które zmuszają jednostki i całe rodziny do wędrówek po świecie w celu odnalezienia lepszego życia. O ile tradycyjna antropologia skupiała się bowiem przede wszystkim na „tubylcach”, a więc osobach, które, związane z miejscem

swoich narodzin, pędziły w nim życia, o tyle obecnie potężne ruchy migracyjne zachęcają do adaptacji owego konstruktów także w spojrzeniu na rodzinę, tworząc perspektywę tzw. *antropologii hipernowoczesnej*¹. Tytułowe „nie-miejsca” to przestrzeń niczyja (nie ze względu na brak właściciela, ale na brak emocjonalnego powiązania jej z ludźmi). To nie tylko przestrzeń rozumiana jako zaprzeczenie miejsca, ale też zawiera w sobie relacje społeczne i stosunek, sposób patrzenia człowieka na dane „nie-miejsce” w relacji z percepcją miejsca.

Koncepcja rodziny systemowej Salvadora Minuchina² dostarcza z kolei podstaw do zrozumienia *bliskości i dystansu w relacjach oraz tworzenia określonych granic*. Ze względu na pogłębienie możliwości interpretacyjnych, wydaje się zasadne wskazanie na podobieństwo pojęć czy opisywanych zjawisk, jak te na komplementarność obu koncepcji.

Ta charakterystyka dwu ważnych, aczkolwiek dotąd niezapoznanych ze sobą koncepcji dobrze wprowadza czytelnika w zagadnienia rodziny emigracyjnej, a więc grupy postawionej wobec dramatycznej nieraz sytuacji kontaktu z nowymi osobami, ideami czy przestrzeniami, do których rodzina owa nie zdołała jeszcze wyrobić sobie ustosunkowań. Od tego, jak zorganizuje ten proces, zależy będzie efektywność jej procesów adaptacyjnych, dlatego wydaje się, że konstrukt ten warto włączyć w rozważania na temat rodziny emigracyjnej XXI wieku.

Powyżej przedstawiony został więc zarys teoretyczny, który posłużyć może do określenia możliwych efektów opisywanych zjawisk w zastosowaniu do rodziny, funkcjonującej jako system.

Opis założeń metodologicznych badań własnych. Podejście systemowo-antropologiczne w analizie problemów rodziny emigracyjnej

Klasycznie pojmowane podejście systemowe do rodziny zakłada, że jest ona w miarę stałą strukturą, zaopatrzoną w specyficzne mechanizmy przetrwania, takie jak wzory relacji, odgrywane role, granice, normy, reguły, hierarchia rodzinna itp. Zasadniczym napędem w jej funkcjonowaniu stają się pętle sprzężeń zwrotnych (pozytywne i negatywne), mające siłę sprawczą powodowania nie tylko reakcji, ale także zmian o charakterze przystosowawczym a także mechanizmami o charakterze homeo- i morfostatycznym. Według Minuchina i wsp.³,

¹ M. Auge, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przekł. R. Chymkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

² S. Minuchin, *Families and family therapy*, Harvard University Press, Cambridge 1974.

³ S. Minuchin, B.L. Rosman, L. Baker, *Psychosomatische Krankheit in der Familie*, Aufl 2, Klett-Cotta, Stuttgart 1983; S. Minuchin, L. Baker, B.L. Rosman, R. Liebman, L. Milman, T. Todd, *A conceptual model of psychosomatic illness in children: Family organization and family therapy*, „Archives of General Psychiatry” 1975, nr 32, s. 1031–1038; S. Minuchin, B.L. Rosman,

warunkiem ludzkiej egzystencji jest stały kontakt z ludźmi. W każdej kulturze ludzie tworzą i należą do grup. Człowiek zarówno musi rozwinąć wyspecjalizowane umiejętności, jak i potrafić zaadaptować się do okoliczności, które ciągle się zmieniają. Podobnie jest z rodziną, która ma dwie właściwości wzajemnie się uzupełniające:

- utrzymywanie stałej struktury – co oznacza, że rodzina musi wytworzyć własną tożsamość;
- zmienianie struktury – odpowiadać zmianą wewnętrzną na nowe okoliczności.

Zdaniem Minuchina⁴ zaburzenie zaczyna rozwijać się, kiedy struktura rodziny jest za mało elastyczna, uniemożliwia jej przystosowanie się do zmian rozwojowych lub wymogów otoczenia (zbyt płynne lub sztywne granice między subsystemami). Celem terapii strukturalnej jest wówczas nastawienie na zmianę struktury rodziny, co z kolei wpływa na modyfikacje zachowań, a także doświadczeń jej członków. Zadaniem terapeuty nie jest rozwiązanie bieżącego problemu rodziny lecz pomoc w modyfikowaniu jej funkcjonowania, by była zdolna do samodzielnego rozwiązania aktualnego i następnych problemów.

Minuchin⁵ rozróżnił dwa główne typy zaburzeń struktury rodziny, nieadekwatnie reagującej na wyzwania wewnętrzne bądź zewnętrzne:

- *Wytworzenie więzi splątanej*: panuje w nich duże zamieszanie dotyczące funkcji, pozycji i odpowiedzialności. Granice są niejasne, nie ma wyraźnego zróżnicowania poszczególnych grup. Niejasne są także role. Stres jednej osoby przechodzi na cały system, bo nie ma wystarczających granic;
- *Wytworzenie niezwiązania/niezaangażowania*: dochodzi tu niejednokrotnie do powstania sztywnych granic, które utrudniają porozumiewanie się ludziom należącym do różnych podgrup. Może być zaburzona funkcja wzajemnego rozumienia i troszczenia się o siebie. Członkowie mogą osiągać znaczny poziom autonomii.

Elementem inspirowanym hipernowoczesną antropologią Auge, jaki zastosować warto w systemowym myśleniu o współczesnej rodzinie emigracyjnej, lokalizującym badane rodziny między miejscem a nie-miejscem, jest typ relacji, jaki wytwarzają one z miejscem pobytu (por. Tab. 2.), podczas gdy za Minuchinem należałoby tu przyjrzeć się rodzinnym relacjom osobowym.

L. Baker, *Psychosomatic families: Anorexia nervosa in context*, Harvard University Press, Cambridge 1978.

⁴ S. Minuchin, *Families and family therapy...*, dz. cyt., s. 20–112.

⁵ Tamże, s. 20–90.

Tabela 1. Wzory relacji rodzinnych według Minuchina

RODZINA	Splątana	Funkcjonalna	Niezaangażowana
DZIAŁAJĄCE SIŁY	wiązanie	równowaga sił	odsuwanie
WZORY RELACYJNE	fuzja/ triangulacja/	autonomia bliskość autorytet osobisty	izolacja triangulacja intergeneracyjne zastraszanie
WZÓR INDYWIDUACJI	hipoindywidualizacja	indywidualizacja prawidłowa	hiperindywidualizacja

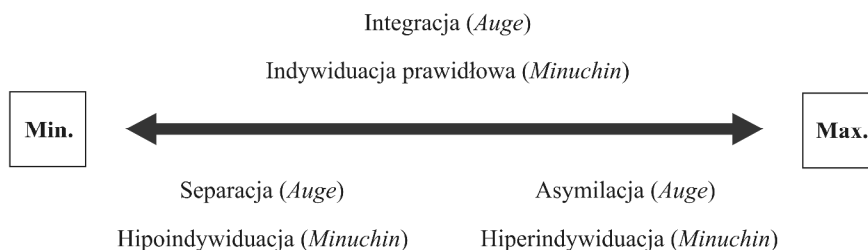
Źródło: K. Kaleta, *Rodzinne uwarunkowania społecznego funkcjonowania jednostek w świetle teorii Minuchina i Bowena*, „Roczniki Psychologiczne” 2011, t. XIV, nr 2, s. 145.

Table 1. Patterns of family relations by Minuchin

FAMILY	Entangled	Functional	Unengaged
ACTIVE FORCES	bonding	balance of forces	pushing away
RELATIONSHIP PATTERNS	fusion triangulation	autonomy intimacy personal authority	isolation triangulation intergenerational terrorizing
INDIVIDUATION PATTERN	hypo-individuation	proper individuation	hyper-individuation

Source: K. Kaleta, *Rodzinne uwarunkowania społecznego funkcjonowania jednostek w świetle teorii Minuchina i Bowena*, „Roczniki Psychologiczne” 2011, vol. XIV, no. 2, p. 145.

Oczywiście, nie zawsze możliwe jest dokładne określenie charakteru więzi, jaką przybysze wytwarzają ze swoim krajem pobytu, jednak silniejsze bądź słabsze poczucie związku z nim wydaje się dobrym sposobem na diagnozę, czy „nowa ojczyzna” stała się dla przybyszy „miejscem” (budującym ich nową tożsamość), przestrzenią, obdarzoną znaczeniem, które oznacza głównie emocjonalny i subiektywny doświadczenie stosunek człowieka, czy też jest „nie-miejscem” – a więc jedynie poczekalnią i obojętną przestrzenią geograficzną. Wydaje się to ważnym elementem, gdyż otoczenie zewnętrzne, w myśl teorii systemowej, jest w stałym i ścisłym kontakcie z systemem rodzinnym, powodując i uczestnicząc w nieustannym procesie wymiany, kształtując procesy życia rodzinnego. Im bardziej „miejscem” jest więc nowy kraj, tym bardziej też staje się nim emigracyjna rodzina, warunkując efektywność procesów akulturacji raz pozytywną adaptację do nowego miejsca życia. Na marginesie warto dodać, iż określenie pozytywnej adaptacji oznacza proces transformacji, lokującej się pomiędzy separacją a asymilacją (por. Ryc. 1.).

Ryc. 1. Między separacją a asymilacją – o właściwych mechanizmach adaptacyjnych. Źródło: Opracowanie własne.

Fig. 1. Between separation and assimilation – about proper adaptation' mechanisms. Source: Worked by Author.

Rycina 1. ukazuje oś, na której lokuje się nadmiernie nasilone przywiązanie (asymilacja) oraz hiperindywidualizacja, która zakłada rodzaj odcięcia się od swojej przeszłości, dotychczasowych doświadczeń czy hierarchii wartości. Na przeciwnym krańcu znajduje się brak przywiązania (separacja) oraz hipoindywidualizacja, oznaczająca właściwie rezygnację z prób dostosowania się do nowej rzeczywistości, a nawet próby jej negowania. Optymalnym typem przywiązania wydaje się więc integracja, której towarzyszy prawidłowa (zrównoważona) indywidualizacja, która jest rodzajem „trzeciej kultury”, wytworzonej na skutek harmonijnego stopienia się dwóch kultur, w których przyszło żyć emigracyjnej rodzinie.

Tabela 2. Typy relacji z miejscem według Auge

TYP RELACJI Z MIEJSCEM	OPIS FUNKCJONOWANIA
Przywiązanie tradycyjne – separacja	Osoby mało aktywne bądź bierne, o małej mobilności fizycznej (rzadko dokonują zmian w swojej przestrzeni, rzadko się przeprowadzają, itp.) mocno hołdujące zwyczajom kraju i kultury pochodzenia, aktywnie odrzucające nowe zwyczaje i normy.
Przywiązanie aktywne – integracja	Osoby aktywne kulturowo, zainteresowane sprawami lokalnymi. Cechuje je dobry kapitał społeczny – dobre kontakty sąsiedzkie oraz spory krąg znajomych.
Przywiązanie nadmierne – asymilacja	Osoby dokonujące całkowitego odłączenia się od swojej grupy (aż do jej odrzucenia) i przystosowujące się do życia w innej grupie o odmiennej kulturze.
Przywiązanie słabe – alienacja /marginalizacja	Osoby ze słabym kapitałem społecznym. Słabe relacje sąsiedzkie, mała liczba znajomych i przyjaciół, niska aktywność społeczna, głównie ze względu na słabe kompetencje językowe oraz społeczne.

Brak przywiązania – nieumiejscowienie	Osoby nie potrzebujące miejsca dla swojej autodefinicji. Definiują się nie poprzez miejsce, z którym są związani, ale przez swoje wykształcenie, zawód, rodzinę czy zainteresowania (jestem „europejskim biznesmenem”).
Przywiązanie warunkowe – relatywizm miejsca	Osoby, które stać na wytworzenie przywiązania do danego miejsca, jednak pod warunkiem, że spełnia/spełni ono określone kryteria. Jest to więc raczej przywiązanie warunkowe, a postawy takich osób wobec danego miejsca mają często charakter ambiwalentny.

Źródło: W. Tuszyńska-Bogucka, *Wymiar społeczny, osobowy i rodzinny współczesnej emigracji. Znaczenia i konteksty aksjologiczne*, Referat wygłoszony na Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Szkoleniowej pt.: „Психология ценностей: онтогенетический и семейный контекст”. Brześć, 12 maja 2016 r.

Table 2. Types of relations with the place by Auge

TYPE OF RELATIONSHIP WITH A LOCATION	DESCRIPTION OF THE FUNCTIONING
Traditional bond – separation	Persons of low activity and passive, of low physical mobility (rarely introduce changes to their environment, rarely move house, etc.), abiding by the customs of their country and culture of origin, actively rejecting new customs and norms.
Active bond – integration	Culturally active persons, interested in local issues. Characterised by good social capital – good relationships with neighbours and a wide circle of friends.
Excessive bond – assimilation	Persons who completely separate themselves from their group (to the point of its rejection), and adapt to the life of a group of a different culture.
Weak bond – alienation/marginalisation	Persons with weak social capital. Weak relations with neighbours, small number of friends, low social activity, mainly due to weak language and social competences.
Lack of bond – lack of location	Persons lacking the need to self-define through a location. They self-define not through location but through their education, profession, family, interests (I’m a “European businessman”).
Conditional bond – relativism of location	Persons who can afford to bond with a location under the condition that the location meets certain criteria. It is a conditional bond, and such persons’ attitudes towards a location are frequently ambivalent.

Source: W. Tuszyńska-Bogucka, *The social, personal and family dimension of modern emigration. Axiological meanings and contexts*, International Scientific and Training Conference „Psychology of Values – ontogenetic and family context”. Brest, Belarus, 12th of May 2016.

Wymiary, brane pod uwagę w badaniach to bliskość rodzinna i wzorce kontaktów zewnętrznych (będące funkcją granic systemowych), do których dodano rodzaj relacji z miejscem pobytu, tak ważnej dla rodziny emigracyjnej. Przed pracą postawiono pytanie: Czy ich charakter i nasilenie odróżnia członków rodzin emigracyj-

nych, odróżnia ich charakter i nasilenie od osób, które na stałe zamieszkują Polskę?

Wybory podyktowane zostały klasyczną systemową perspektywą rozumienia rodziny migracyjnej, inspirowaną podejściem Minuchina, według którego te wymiary mogą zostać potraktowane jako ważne mechanizmy rodzinnej kompetencji (profile na osi: typ rodziny spójny – rozłączny – splątany) w tworzeniu strategii przetrwania w sytuacjach trudnych oraz podejściem antropologicznym według Auge, według którego relacja z miejscem zamieszkania i pobytu stanowi ważny czynnik w kształtowaniu tożsamości jednostki. Do badań użyto Dyferencjału Semantycznego Do Badania Struktury Rodziny własnego autorstwa, skonstruowanego zgodnie z zasadami metodologicznymi⁶.

X	Bardzo X	Średnio X	Ani X ani Y	Średnio Y	Bardzo Y	Y
Jestem bardzo zainteresowany sprawami społeczności, w której żyję		X				Jestem mało zainteresowany sprawami społeczności, w której żyję
Punktacja	5	4	3	2	1	Punktacja

Ryc. 2. Przykład konstrukcji zadania dyferencjału. Źródło: Badania własne.

Fig. 2. The example of differential item' construction. Source: Author's research.

Zasadą konstrukcyjną dyferencjału tematycznego (patrz Ryc. 2.) jest zestawienie kontrastowych twierdzeń wartościujących na osi oraz uzyskanie od osoby badanej wyboru odpowiedzi, w jakim stopniu zgadza się ona z określonym jej końcem. W niniejszych badaniach zawierał on 15 zadań/pytań, do których badani ustosunkowywali się, wybierając odpowiedź, zaznaczoną na osi, podzielonych na trzy obszary – wzory kontaktów zewnętrznych, bliskość rodzinna oraz relacje z miejscem pobytu. Pytania dla grupy niemigrantów były nieznacznie zmienione, stosownie do sytuacji⁷.

Obszary wzorów kontaktów zewnętrznych oraz bliskości rodzinnej objęły pytania o charakter stosunków z sąsiadami i ich częstość (np. na osi bliskie – odległe), z kolei relacje z miejsce pobytu określały pytania o stopień zainteresowania sprawami lokalnej społeczności badanych czy stosunek do języka. W każdym pytaniu badani otrzymać mogli od 1 do 5 punktów, zaś w obszarze – od 5 do 25 punktów. Wyniki wysokie świadczyły o bliskości w kontaktach rodzinnych oraz bliskich i pozytywnych wzorach kontaktów zewnętrznych a także

⁶ M. Sitarczyk, *Wykorzystanie dyferencjału semantycznego do badania obrazu szkoły i nauczyciela*, [w:] Z.B. Gaś (red.), *Szkoła i nauczyciel w percepcji uczniów*, PBE, Warszawa 1999, s. 33–48.

⁷ Czyli np. zamiast pytania: „Kraj obecnego pobytu jest lepszy/gorszy pod każdym względem od Polski” zadano pytanie: „Inne kraje są pod każdym względem lepsze/gorsze od Polski”.

o przywiązaniu do miejsca pobytu, wyniki niskie zaś o negatywnych i odległych wzorcach kontaktów wewnętrznych, małej bliskości w kontaktach rodzinnych oraz o słabym przywiązaniu do aktualnego miejsca pobytu.

Badaną grupę stanowiło 60 osób (30 kobiet i 30 mężczyzn), przebywających na emigracji w krajach Europy Zachodniej wraz z rodzinami, przez okres nie krótszy niż 2 lata oraz deklarujący pozostanie weń co najmniej przez najbliższych kilka lat, będących więc tzw. pierwszym pokoleniem imigrantów. Użyte przez nich wyniki porównano (stosując dobór parami) z 60 osobami, pozostającymi na stałe w Polsce. Taki dobór grupy podyktowany został zaleceniami dostępnej literatury – głównie koniecznością uniknięcia badania osób tworzących następujące umowne kategorie: „bocianów” (typowych emigrantów sezonowych), „chomików” (traktujących wyjazd jako jednorazowy sposób akumulacji określonego kapitału, zbieranego celem inwestycji w Polsce) oraz „buszujących” (osób, które nie sytuują swojej najbliższej przyszłości w konkretnym miejscu, a starają się maksymalizować liczbę dostępnych opcji, niekoniecznie ograniczonych do jednego kraju). W badanej grupie znalazły się więc tzw. „łososie” – migranci, którzy stanowczo deklarują, że nie wrócą do Polski w ciągu najbliższych lat, biorą jednak pod uwagę ewentualnie powrót „na starość” (stąd nazwa tej kategorii). Grupę tę również charakteryzuje wysoki poziom mobilności przestrzennej i zawodowej, tym razem jednak wyłącznie w ramach jednego kraju⁸. W efekcie pytanie o wytworzenie się relacji z miejscem pobytu staje się adekwatne tylko w odniesieniu do tej ostatniej kategorii i tak też skonstruowana została badana grupa.

Tabela 3. Statystyki opisowe oraz istotność różnic między wynikami emigrantów oraz nieemigrantów (df = 118)

Badana zmienna	Grupa	M	SD	Wartość testu t-Studenta	Poziom istotności różnic
Wzory kontaktów zewnętrznych	Nieemigranci	22	2,85	-5,447	0,0001
	Emigranci	19	3,17		
Bliskość rodzinna	Nieemigranci	18,28	3,17	-5,275	0,0001
	Emigranci	21,33	3,16		
Relacja z miejscem zamieszkania	Nieemigranci	21,48	2,7	2,773	0,006
	Emigranci	19,53	4,7		

Źródło: Badania własne.

⁸ J. Eade, S. Drinkwater, M. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish immigrants in London*, CRO-NEM 2007.

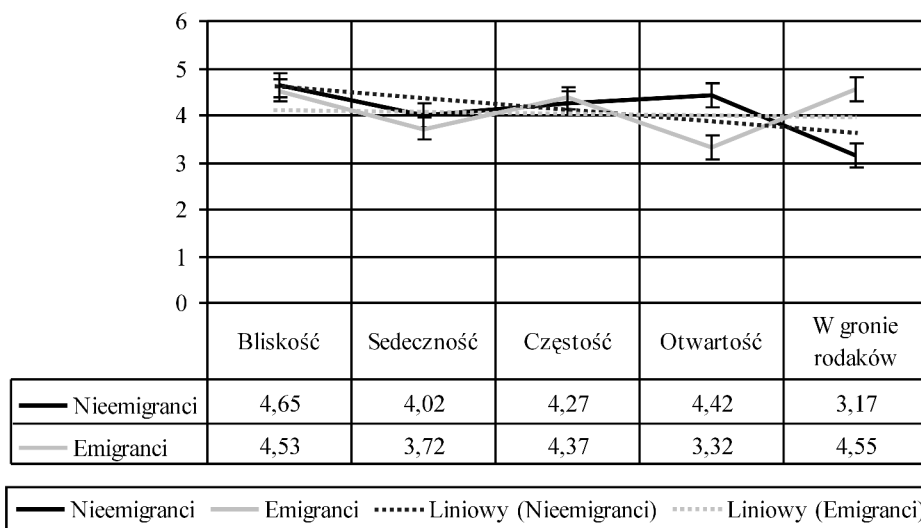
Table 3. Descriptive statistics and differences significance between immigrants and no-immigrants (df = 118)

Investigated variable	Group	M	SD	Value of the t-Student test	Level of the relevance of differences
Pattern of external contacts	Non-emigrants	22	2.85	-5.447	0.0001
	Emigrants	19	3.17		
Family closeness	Non-emigrants	18.28	3.17	-5.275	0.0001
	Emigrants	21.33	3.16		
Relationship with the place of residence	Non-emigrants	21.48	2.7	2.773	0.006
	Emigrants	19.53	4.7		

Source: Author's research.

Badane grupy różniły się istotnie w zakresie wszystkich badanych obszarów (por. Tab. 3.). Emigranci uzyskali istotnie wyższe wyniki w obszarze bliskości rodzinnej i zdecydowanie niższe, jeśli chodzi o wzory kontaktów zewnętrznych oraz przywiązanie do miejsca aktualnego zamieszkania. Oznacza to, że oceniają oni swoje kontakty wewnątrzrodzinne jako bliższe, a zewnętrzne jako luźniejsze i bardziej odległe w porównaniu z rodzinami nieemigracyjnymi, zaś swoją relację z obecnym miejscem zamieszkania jako wyraźnie słabszą. Ten układ wyników sugeruje, iż badane rodziny emigracyjne dążą w kierunku nasilenia (lecz w efekcie, w kategoriach systemowych, do większego splątania) relacji wewnętrznych oraz limitowania kontaktów zewnętrznych (co oznacza nasilenie ochronnej funkcji granic rodzinnych) oraz w kierunku separacji (co może tworzyć antropologiczną przestrzeń nie-miejsca w obecnej sytuacji rodziny emigracyjnej).

Tak sformułowane wnioski nie wydają się jednak wystarczającym omówieniem pytania, jakie postawiono przed niniejszym opracowaniem, w związku z czym podjęto próbę dokładniejszej, jakościowej analizy uzyskanego materiału badawczego w każdym z badanych obszarów. Zestawienie szczegółowe wyników przedstawiają wykresy 1., 2. i 3.

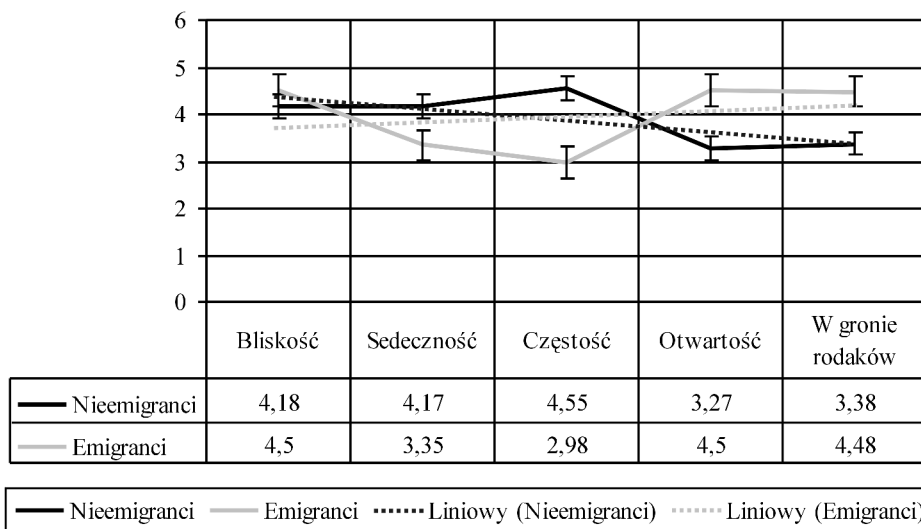

Wykres 1. Wzory relacji zewnętrznych u członków rodzin emigracyjnych i nieemigracyjnych.
Źródło: Badania własne.

Chart 1. The internal relations patterns of immigrational and non-immigrational families members. Source: Author's research.

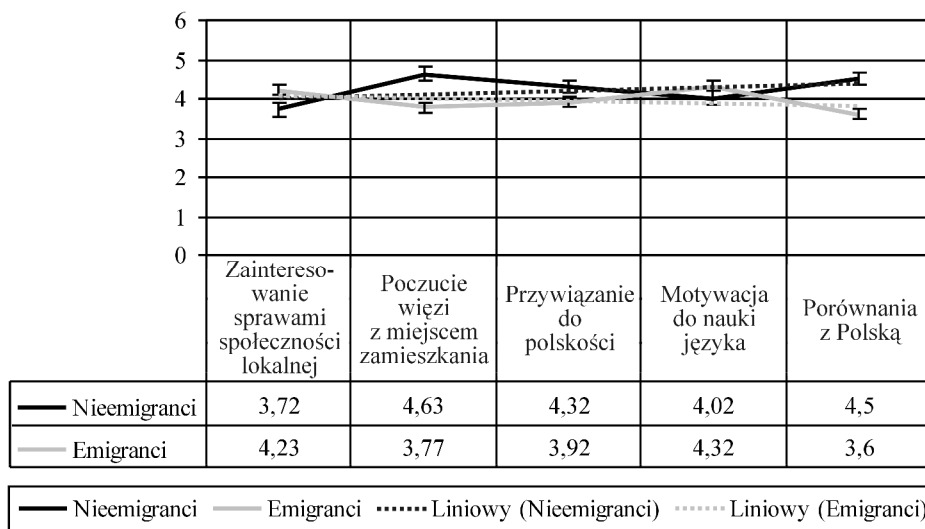
Badania przyniosły interesujący obraz szczegółowej oceny relacji zewnętrznych badanych grup rodzin. Wydaje się, że za istotność różnicy pomiędzy badanymi grupami odpowiada w dużej mierze bardzo zdecydowana tendencja do trzymania się w grupie rodaków oraz mniejsza otwartość, jaką zaprezentowali badani emigranci. Pozostałe wymiary wzorów odróżniają ich w mniejszym stopniu, aczkolwiek niewątpliwie także mają udział w ukształtowaniu emigracyjnej jako zamkniętej, o uszczelnionych granicach, nie dopuszczających do nadmiernej bliskości z osobami spoza systemu rodzinnego, szczególnie gdy są one innej narodowości, aniżeli polska.

Wyraźnie bliższa bliskość rodzinna, jaka odróżniła badane rodziny emigracyjne od nieemigracyjnych, okazała się także konstruktem złożonym. I tak, aczkolwiek wyjezdni cechują się podobną do osób, mieszkających w Polsce bliskością kontaktów wewnątrzsystemowych, to jednak są one mniej serdeczne i rzadsze (być może jest to efekt dużego obciążenia pracą zarobkową). Interesujące, że pomimo to polscy emigranci ocenili swoje kontakty rodzinne jako nacechowane wyższą otwartością. Tradycyjnie już, wyraźnie wolą oni spędzać czas w gronie rodzinnym, aniżeli wychodząc na zewnątrz, np. angażując się w kontakty z „tubylcami”, zwłaszcza odmiennymi w płaszczyźnie przynależności etnicznej czy wyznawanej religii.

Wykres 2. Bliskość rodzinna w rodzinach emigracyjnych i nieemigracyjnych. Źródło: Badania własne.

Chart 2. The family closeness of immigrational and non-immigrational families members. Source: Author's research.

Wykres 3. Relacja z miejscem osób w rodzinach emigracyjnych i nieemigracyjnych. Źródło: Badania własne.

Chart 3. The relation with place of immigrational and non-immigrational families members. Source: Author's research.

Ostatni badany obszar, a więc relacja z miejscem pobytu także wykazała skomplikowaną strukturę. Dość paradoksalnie, zasygnalizowali oni nieco większe zainteresowanie sprawami społeczności lokalnej w jakiej żyją, od Polaków

mieszkających w Polsce, podobnie jak motywację do nauki języka obcego, oraz przywiązanie do polskości, jednak wykazali niższe poczucie więzi z miejscem zamieszkania a także tendencję do negatywnej oceny obecnego kraju swojego pobytu z Polską. Tabela 4. przedstawia istotność różnic pomiędzy badanymi grupami w obszarach szczegółowych.

Tabela 4. Zestawienie szczegółowe istotności różnic

BADANA ZMIENNA	PORÓWNANIE ŚREDNIEJ W GRUPACH	p.i.
Bliskość w relacjach zewnętrznych	nieemigranci < emigranci t = -0,668	n.i.
Serdeczność w relacjach zewnętrznych	nieemigranci < emigranci t = -0,082	n.i.
Częstość relacji zewnętrznych	nieemigranci > emigranci t = 0,668	n.i.
Otwartość w relacjach zewnętrznych	nieemigranci > emigranci t = 4,884	0,0001
Tendencja do spędzania czasu w gronie rodaków	nieemigranci < emigranci t = -7,027	0,0001
Bliskość w relacjach wewnętrznych	nieemigranci < emigranci t = -3,137	0,002
Serdeczność w relacjach wewnętrznych	nieemigranci > emigranci t = 7,666	0,0001
Częstość relacji wewnętrznych	nieemigranci < emigranci t = -6,734	0,0001
Otwartość w relacjach wewnętrznych	nieemigranci < emigranci t = -7,092	0,0001
Tendencja do spędzania czasu w rodzinie	nieemigranci < emigranci t = -6,734	0,0001
Zainteresowanie sprawami społeczności lokalnej	nieemigranci < emigranci t = -2,919	0,004
Poczucie więzi z miejscem zamieszkania	nieemigranci > emigranci t = 4,618	0,0001
Przywiązanie do polskości	nieemigranci < emigranci t = -2,029	0,045
Motywacja do nauki języka	nieemigranci < emigranci t = -1,467	n.i.
Negatywne porównania z Polską	nieemigranci > emigranci t = 4,782	0,0001

Źródło: Badania własne.

Table 4. Detailed summary of differences significance

INVESTIGATED VARIABLE	COMPARISON OF THE MEAN IN GROUPS	p.i.
Closeness in external relationships	non-emigrants < emigrants t = -0.668	<i>n.i.</i>
Cordiality in external relationships	non-emigrants < emigrants t = -0.082	<i>n.i.</i>
Purity of external relationships	non-emigrants > emigrants t = 0.668	<i>n.i.</i>
Openness in external relationships	non-emigrants > emigrants t = 4.884	0.0001
Tendency to spend time with compatriots	non-emigrants < emigrants t = -7.027	0.0001
Closeness in external relationships	non-emigrants < emigrants t = -3.137	0.002
Cordiality in internal relationships	non-emigrants > emigrants t = 7.666	0.0001
Frequency of internal relationships	non-emigrants < emigrants t = -6.734	0.0001
Openness in internal relationships	non-emigrants < emigrants t = -7.092	0.0001
Tendency to spend time with family	non-emigrants < emigrants t = -6.734	0.0001
Interest in the issues of the local community	non-emigrants < emigrants t = -2.919	0.004
Sense of bond with the place of residence	non-emigrants > emigrants t = 4.618	0.0001
Bond with Polishness	non-emigrants < emigrants t = -2.029	0.045
Motivation to learn the language	non-emigrants < emigrants t = -1.467	<i>n.i.</i>
Negative comparisons with Poland	non-emigrants > emigranci t = 4.782	0.0001

Source: Author's research.

Dyskusja wyników

Otrzymane wyniki wydają się dość logiczne w świetle wyobrażeń, jakie posiadamy na temat rodziny emigracyjnej, tworząc obraz dość spójny i oczekiwa-

ny. Niewątpliwie jednak, interpretacja zastanej sytuacji w kategoriach systemowych jest operacją ważną ze względu na możliwe implikacje praktyczne, głównie o charakterze pomocowym w sytuacji ewentualnego nań zapotrzebowania.

Formułując wniosek ogólny, wynikający z przeprowadzonych badań powieść można, iż bliskość rodzinna i wzorce kontaktów zewnętrznych (będące funkcją granic systemowych) a także rodzaj relacji z miejscem pobytu odróżnia badanych członków rodzin emigracyjnych i nieemigracyjnych. Można powiedzieć, iż wniosek taki, aczkolwiek dość przewidywalny, nie został jednak do tej pory potwierdzony w badaniach empirycznych. Warto także zastosować perspektywę systemowo-antropologiczną w jego interpretacji, gdyż wydaje się ona szczególnie przydatna w odniesieniu do problemów osób i rodzin, przebywających na emigracji w kontekście efektywności ich strategii adaptacyjnych. W kategoriach analizy systemowej rodziny emigracyjne jawią się więc jako systemy dążące do zacieśnionych, a nawet niekiedy splecionych relacji wewnętrznych (można to więc rozumieć jako „fuzję” bądź „triangulację”) oraz stosunkowo jasno zdefiniowanych kontaktów zewnętrznych jako nie do końca bezpiecznych, potrzebnych czy użytecznych (jest to więc continuum Minuchinowskiej „hipo-indywiduacji”). Przyczyną takiej sytuacji może być stres akulturacyjny, przeżywany najczęściej przez pierwsze pokolenie migrantów. Ma on także znaczenie w kontaktach społecznych – kontaktom międzygrupowym często towarzyszy także lęk grupowy⁹. Wzajemne indukowanie się lękiem we własnej grupie kulturowej to mechanizm, pogłębiający stan niepokoju jednostek, prowadzący do unikania kontaktów z obcymi (tu: nieczłonkami Polonii). Umacnia on dystans i wrogość, obniżając możliwości integracyjne jednostek i grup z innymi kulturami¹⁰. Zjawisko to nasila się, gdy w rodzinie występują dodatkowe problemy – traktowanie nowego kraju jako „nie-miejsca”, lęk akulturacyjny, nadmierna lojalność wobec przeszłości czy nadmierne uwikłania w sieci etnicznych powiązań (nawet, gdy mają one charakter wsparciowy, co jest częste w grupach „rodaczych”). Badania nad rolą powiązań w społecznych sieciach migracyjnych powstają już od lat osiemdziesiątych, dostarczając znamienitych wniosków. Układy tego rodzaju definiuje się jako zbiór relacji i więzi społecznych¹¹, będących głównymi źródłami doświadczania przyjaźni oraz pomocy¹². Niestety, w swym skrajnym wymiarze funkcjonowanie w jedynej sieci kontaktów (najczęściej w obrębie własnej grupy etnicznej) doprowadzić może do zjawiska tzw. gettoizacji, niebezpiecznego zarówno dla osób weń tkwiących, jak i dla otocze-

⁹ S. Minuchin, *Families and family therapy...*, dz. cyt., s. 20–112; M. Wallas, *Dialog międzykulturowy – szanse i ograniczenia*, [w:] P. Bering, G. Łukomski (red.), *Drogi i bezdroża komunikacji*, Gniezno 2008, s. 260–261.

¹⁰ M. Wallas, *Dialog międzykulturowy – szanse i ograniczenia...*, dz. cyt., s. 262.

¹¹ M. Boyd, *Families and personal networks in international migration*, „International Migration Review” 1989, nr 23(3), s. 638–670.

¹² L. Ryan, R. Sales, M. Tilki, B. Siara, *Social networks, social support and social capital: The experiences of recent Polish migrants in London*, „Sociology” 2008, nr 42(4), s. 672–690.

nia społecznego¹³. Barry R. Chiswick i Paul W. Miller¹⁴ stwierdzają np., że imigranci, zamieszkujący wśród swoich ziomków mają istotnie niższy poziom znajomości nowego języka – w tym przypadku więc sieć wsparcia zadziałała blokująco na jego przyswajanie.

„Pirenne¹⁵ nigdy pewnie nie spodziewałby się, że w Brukseli powstanie muzułmańskie getto, nie mówiąc już o tym, że stanie się centrum dżihadyzmu z całą masą zmarginalizowanych i wściekłych muzułmanów, prowadzących rebelię przeciwko Europie wewnątrz jej granic”¹⁶.

Może więc ich celem, w owym siłowym narzucaniu innym ich wizji jednostki, rodziny i świata, jest właśnie przezwyciężenie poczucia Europy jako nie-miejsca?

Warto tu także odnieść się do idei Roberta D. Putnama¹⁷ kapitału pomostowego (*bridging*) oraz wiążącego (*bonding*). Kapitał wiążący charakteryzują silne więzi, wysokie zaufanie i poczucie solidarności w obrębie własnej grupy społecznej, z kolei posiadanie kapitału pomostowego zakłada wyjście poza swoje środowisko, zawieranie kontaktów ponad podziałami na grupy społeczne. Kiedy Putnam mówi o kapitale pomostowym, ma na myśli przede wszystkim stan szeroko pojętego społeczeństwa obywatelskiego, budowanego przez uczestnictwo w klubach, stowarzyszeniach i organizacjach społecznych, które zrzeszają ludzi o różnym pochodzeniu, zawodach, zasobach materialnych i kulturowych. Niższe badania wskazują, że badani Polacy na emigracji mają mocny kapitał wiążący, a słaby pomostowy, co stoi w pewnej sprzeczności z dotychczasowymi badaniami¹⁸. Te terminy znakomicie wpasowują się w nurt rozważań systemowych, wyraźnie korespondując z Minuchinowskim konceptem „rodziny splątanej” oraz mechanizmu siły działającej w rodzinie jako „*wiązania*”¹⁹ i potwierdzając trafność jego użycia w odniesieniu do procesów integracyjnych rodziny emigracyjnej.

¹³ A. Gąsior-Niemiec, *Europa wobec problemu imigracji*, „Polityka i Społeczeństwo” 2007, nr 4, s. 66–75.

¹⁴ B. Chiswick, P. Miller, *Language in the labor market: The immigrant experience in Canada and the United States*, [w:] B. Chiswick (red.), *Immigration, language and ethnic issues: Canada and the United States*, Washington 1992, s. 229–296.

¹⁵ Belgijski historyk Henri Pirenne (1862–1935) łączył narodziny Europy jako chrześcijańskiego kontynentu z jej zerwaniem z islamem w VIII wieku. Zob.: D.R. Kelly, *Losy historii. Badanie przeszłości od Herdera do Huizingi*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

¹⁶ S. Ben-Ami, *The Making of Euro-Jihadism*, „Project Syndicate” 2016. Por. źródło: <https://www.project-syndicate.org/commentary/address-european-jihadism-effectively-by-shlomo-ben-ami-2016-05> [dostęp: 10.05.2016].

¹⁷ R.D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster Paperbacks, New York – London – Toronto – Sydney 2000.

¹⁸ J. Fomina, *Światy równoległe – wizerunek własny Polaków w Wielkiej Brytanii*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 3–29.

¹⁹ S. Minuchin, *Families and family therapy...*, dz. cyt, s. 20–112.

Osobnym pytaniem jest, czy nowe miejsce pobytu stało się dla emigrantów „nie-miejscem”? Oprócz tendencji do spędzania czasu w rodzinie jako środowisku podstawowym, przemawia za tym zjawisko stosunkowo niskiego przywiązania współczesnych emigrantów do miejsca aktualnego zamieszkania. Wydawać by się mogło, że interpretację utrudnia tu fakt, iż to nieemigranci gorzej oceniają Polskę (w porównaniu z innymi znanymi im krajami) oraz wykazują mniejszą motywację do nauki języka, jest to jednak, jak się wydaje, sytuacja dość pozorna. Nieemigranci, przebywając stale w Polsce, mogli zaprezentować po prostu wizję odrealnionej i wyidealizowanej „zagranicy”, gdzie wszystko jest łatwiejsze, zasobniejsze i wygodniejsze, zaś autentyczni emigranci dokonali tej oceny z punktu widzenia praktycznych doświadczeń (często trudnych), jakich doznali, przebywając przez długi czas w obcym kraju i radząc sobie z trudnościami codziennego życia w jego nie do końca poznanych (i/lub akceptowanych) realiach.

Analiza wskazuje, że relacja z miejscem badanych polskich emigrantów nie jest niewątpliwie integracją, stanowiąc raczej „separację” bądź „relatywizm miejsca”. Do rozważań na ten temat, oprócz danych z badań obszaru relacji z miejscem, należy także włączyć dane z pozostałych badanych obszarów. Wskazują one na tendencje do separowania się od otoczenia społecznego (nie będącego polskim) i koncentrowania na rodzinnych relacjach wewnętrznych. Analiza jakościowa tego ostatniego obszaru wskazuje, że są one budowane głównie w oparciu o ilość czasu spędzanego razem (o czym mówi odpowiedź na pytanie dotyczące nasilenia tendencji do spędzania czasu głównie w rodzinie) i pogłębianiu relacji (bliskość, jednak bez takiej serdeczności, jak w rodzinach krajowych – patrz Tab. 4.), co zdaje się zastępować kontakty zewnętrzne. Odpowiada to systemowej charakterystyce „rodziny zamkniętej”, która, skupiając się głównie nad relacjami wewnętrznymi, przypomina przywoływaną już Minuchinowską wizję „rodziny splątanej”.

Doceniając wagę bliskości rodzinnej, należy mieć także na uwadze, że współczesne społeczeństwa zachodnie posiadają często wieloetniczny, wielowyznaniowy, wielorasowy charakter, a więc lęk przed innymi kulturami przeszkadzać może w wytworzeniu aktywnego przywiązania do miejsca pobytu i wytworzenie tzw. relatywizmu miejsca – a więc rodzaju przywiązania warunkowego, gdy jednostka może wytworzyć więzi z miejscem, jednak pod warunkiem, że spełniać ono będzie określone kryteria. Rodzina w takim przypadku jest środowiskiem silnie oddziałującym na funkcjonujące w jej obrębie jednostki, pełniąc rolę zabezpieczającą i kompensującą, zapewniając bardzo wysoką bliskość oraz spójność wzorców kontaktów zewnętrznych (rodzice i dzieci obracają się w podobnym środowisku). Może ona jednak przekształcić się w „bezludną wyspę”, zwłaszcza przy wysokim nasileniu stresu akulturacyjnego i separację (nasilanie się asymilacji negatywnej). Nadmienić należy, iż pozytywne relacje z takimi grupami niosą pozytywną wartość rozwojową. Badania wskazują na

pozytywne efekty wzrastania i przebywania w środowisku wielokulturowym, takie jak większa tolerancja rasowa czy religijna²⁰, zdolności adaptacyjne²¹, zwiększone kompetencje komunikacyjne czy otwartość na przyjmowanie nowości, czyli tzw. transformatywność²².

Na marginesie dodać można także refleksję, iż autorka niniejszych badań zdaje sobie sprawę z niedoskonałości zastosowanej procedury badawczej. Niestety, brak jednak, jak do tej pory, zarówno badań rodzin emigracyjnych, jak i wystandaryzowanych narzędzi, które posłużyć mogą do precyzyjnej diagnozy wybranych obszarów funkcjonowania systemu (zwłaszcza tak trudnej grupy, jaką są rodziny emigracyjne), dlatego należy rozbudowywać instrumentarium badawcze w tym zakresie a także podejmować starania o próby badań w tej właśnie grupie. Ważne będzie także podejmowanie badań o bardziej szczegółowym charakterze, gdzie porównywani będą mężczyźni i kobiety, rodziny funkcjonujące w krajach o różnej specyfice etnicznej i religijnej itd. Wiedza ta wydaje się niezmiernie ważna i potrzebna z punktu widzenia pomocy migrantom w uruchamianiu mechanizmów zdrowej, pozytywnej adaptacji rodzinnej i indywidualnej do warunków nowego życia. Jeżeli Polska planuje realizację wielkiego planu sprowadzenia w ciągu najbliższych lat kilkuset tysięcy polskich repatriantów ze Wschodu oraz potwierdzą się postanowienia EU o systemie przyjmowania uchodźców, wiedza taka wydaje się wręcz nieodzowna w konstruowaniu programów pomocy w ich efektywnym włączaniu się w strukturę polskiego społeczeństwa.

Podsumowując powyższe badania stwierdzić więc można, że rodzina, przebywająca na emigracji tworzy specyficzny profil funkcjonowania, którego składowe w postaci wzorów relacje zewnętrznych oraz wewnętrznych a także rodzaj relacji z miejscem pobytu wyznaczają dwa główne obszary pracy przyszłych osób pomagających:

- specyficzne problemy jednostkowe i całego systemu rodzinnego, związane z efektywnymi bądź nieefektywnymi procesami akulturacji;
- charakteru tworzenia więzi, która ulokować się powinna na kontinuum pomiędzy nieefektywnymi separacją i asymilacją w postaci efektywnej integracji.

W analizie rodzinnych mechanizmów kształtowania społecznego funkcjonowania jednostek koncepcje Minuchina i Auge jawią się jako komplementarne, stanowiąc interesującą implikację teoretyczną. O ile Minuchin koncentruje się na aktualnych relacjach osobistych, ich strukturze i granicach, o tyle Auge

²⁰ C.D. Smith, *World Citizens and 'Rubber-band nationality*, [w:] C.D. Smith (red.), *Strangers at home: Essays on the effects of living overseas and cominghome to a strange land*, Aletheia Publications, Bayside NY 1996, s. 189–201.

²¹ Y.Y. Kim, *Intercultural personhood: Globalization and a way of being*, „International Journal of Intercultural Relations” 2008, nr 32(4), s. 359–368.

²² A.M. Moore, G.G. Barker, *Confused or multicultural: Third culture individuals' cultural identity*, „International Journal of Intercultural Relations” 2012, nr 36, s. 553–562.

przedstawia leżące u ich podłoża siły kulturowe. Dotyczy to zarówno interakcji w systemie rodzinnym, jak i poza nim. Opisane przez Minuchina kontinuum granic dostarcza bazy do charakterystyki bliskości i dystansu w relacjach międzyludzkich w rodzinie, koncept Auge dobrze wyjaśnia relacje zewnętrzne, zarówno z ludźmi, jak i miejscem. Integracja obu podejść pozwala ponadto na bogatszą charakterystykę typów rodzin, uwzględniając rodzaj granic i wzory relacyjne wynikające z procesów wewnętrznych i zewnętrznych, działających na jednostkę i rodzinę.

Dokładna znajomość procesów dynamiki rodzinnej, ujmowana w ujęciu systemowym ze wzbogaceniem antropologiczno-kulturowym wydaje się interesującą płaszczyzną teoretyczną, bogatą w implikacje praktyczne.

„Bez względu na powody popularności, nie-miejsca we współczesnej kulturze mają już ugruntowaną pozycję. W tej sytuacji możemy jedynie walczyć o trochę «swojskiej» przestrzeni. Dlatego oswajajmy to, co jest wokół nas, twórzmy nowe miejsca, a przede wszystkim, szanujmy już istniejące i cieszymy się nimi jak najdłużej”²³.

Bibliografia

- Auge M., *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przekł. R. Chymkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Ben-Ami S., *The Making of Euro-Jihadism*, Project Syndicate, 2016, por. źródło: <https://www.project-syndicate.org/commentary/address-european-jihadism-effectively-by-shlomo-ben-ami-2016-05> [dostęp: 10.05.2016].
- Boyd M., *Family and personal networks in international migration*, „International Migration Review” 1989, nr 23(3).
- Chiswick B., Miller P., *Language in the labor market: The immigrant experience in Canada and the United States*, [w:] B. Chiswick (red.), *Immigration, language and ethnic issues: Canada and the United States*, Washington 1992.
- Eade J., Drinkwater S., Garapich M., *Class and Ethnicity – Polish immigrants in London*, CRONEM 2007.
- Fomina J., *Światy równoległe – wizerunek własny Polaków w Wielkiej Brytanii*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009.
- Gąsior-Niemiec A., *Europa wobec problemu imigracji*, „Polityka i Społeczeństwo” 2007, nr 4.
- Kaleta K., *Rodzinne uwarunkowania społecznego funkcjonowania jednostek w świetle teorii Minuchina i Bowena*, „Roczniki Psychologiczne” 2011, t. XIV, nr 2.
- Kelly D.R., *Losy historii. Badanie przeszłości od Herdera do Huizingi*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Kim Y.Y., *Intercultural personhood: Globalization and a way of being*, „International Journal of Intercultural Relations” 2008, nr 32(4).

²³ A. Spruch, *O miejscach, nie-miejscach i oswojaniu*, „Witryna” 2008, nr 22(224), por. źródło: <http://witryna.czasopism.pl/pl/gazeta/1131/1330/1733/> [dostęp: 08.05.2016].

- Minuchin S., Baker L., Rosman B.L., Liebman R., Milman L., Todd T., *A conceptual model of psychosomatic illness in children: Family organization and family therapy*, „Archives of General Psychiatry” 1975, nr 32.
- Minuchin S., Rosman B.L., Baker L., *Psychosomatische Krankheit in der Familie*, Aufl 2, Klett-Cota, Stuttgart 1983.
- Minuchin, S., *Families and family therapy*, Harvard University Press, Cambridge 1974.
- Minuchin, S., Rosman B.L., Baker L., *Psychosomatic families: Anorexia nervosa in context*, Harvard University Press, Cambridge 1978.
- Moore A.M., Barker G.G., *Confused or multicultural: Third culture individuals’ cultural identity*, „International Journal of Intercultural Relations” 2012, nr 36.
- Putnam R.D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster Paperbacks, New York – London – Toronto – Sydney 2000.
- Ryan L., Sales R., Tilki M., Siara B., *Social networks, social support and social capital: The experiences of recent Polish migrants in London*, „Sociology” 2008, nr 42(4).
- Sitarczyk M., *Wykorzystanie dyferencjału semantycznego do badania obrazu szkoły i nauczyciela*, [w:] Z.B. Gaś (red.), *Szkoła i nauczyciel w percepcji uczniów*, PBE, Warszawa 1999.
- Smith C.D., *World Citizens and ‘Rubber-band nationality*, [w:] C.D. Smith (red.), *Strangers at home: Essays on the effects of living overseas and cominghome to a strange land*, Aletheia Publications, Bayside NY 1996.
- Spruch A., *O miejscach, nie-miejscach i oswojaniu*, „Witryna” 2008, nr 22(224), por. źródło: <http://witryna.czasopism.pl/pl/gazeta/1131/1330/1733/> [dostęp: 08.05.2016].
- Tuszyńska-Bogucka W., *Wymiar społeczny, osobowy i rodzinny współczesnej emigracji. Znaczenia i konteksty aksjologiczne*, Referat wygłoszony na Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Szkoleniowej pt.: „Психология ценностей: онтогенетический и семейный контекст”, Brześć, 12 maja 2016.
- Wallas M., *Dialog międzykulturowy – szanse i ograniczenia*, [w:] P. Bering, G. Łukomski (red.), *Drogi i bezdroża komunikacji*, Gniezno 2008.
- Wallas M., *Łęk akulturacyjny cudzoziemców w aspekcie tożsamości i procesów integracyjnych w nowym kraju pobytu*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2010, t. 4.